

Tussen Rijn en Lek 1981 2 : tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied tussen Kromme Rijn en Lek

<https://hdl.handle.net/1874/9739>

TUSSEN RIJN EN LEK
TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN HET
GEBIED TUSSEN KROMME RIJN EN LEK

15e jaargang

nr. 2

augustus 1981.

Redactie-kommissie:

A. Graafhuis, Utrecht, L.M.J. de Keijzer, Houten, F. Maarschalkerweerd (eindredacteur), O. Uyttewaal, 't Goy.

Redactie-adres:

Londiniumdreef 55, Wijk bij Duurstede, 03435-4710.

Sekretaris der vereniging:

Mevr. T. Springer-Stam, Platolaan 10, Zeist, tel. 03404-20627.

Inhoud van dit blad:

1. Schalkwijk anno 1908. Ingezonden door mevr. G. de Nie.
2. Schalkwijk Toen en Nu.
3. Verslag van een kadastraal en historisch onderzoek naar pan- en steenovens in het Kromme Rijngebied. L.H. Landzaat.

Lidmaatschap: *f* 25,— per jaar. Studenten en scholieren
f 12,50 per jaar.

Postrekening van de penningmeester nr. 21 45 85 t.n.v. de Rabobank te Houten t.g.v. de rekening van de Historische Kring "Tussen Rijn en Lek", nr. 32.98.07.498.

78 oct 6965

**Schalkwijk anno 1908:
openbaarheid van het bestuur of sensatie-journalistiek?**

Het onderstaande bericht is afkomstig van de voorpagina van **Het Nieuws voor IJsselstein, Jutphaas, Vreeswijk, Tull en 't Waal en Schalkwijk**, 28e jaargang, no. 199, Zaterdag 12 december 1908. (collectie W. van der Louw, Tull en 't Waal).

"Schalkwijk, 11 December. Aan het Utrechtsche Dagblad ontleenen wij het hier onderstaande verslag van de heden alhier gehouden gemeenteraadszitting.

Wij nemen het ongewijzigd over, ofschoon wij er aanvankelijk over gedacht hebben, met het oog op mogelijk gevoeligheden van sommige lezers, verschillende daarin voorkomende krasse uitdrukkingen te verzachten of te ontmaskeren. Zulks bleek echter afgezien nog van de mogelijkheid, dat het beeld dat deze vergadering bood, onzuiver zou worden gemaakt, een onbegonnen werk en bovendien: bedoelde uitingen blijven voor rekening dergenen, die ze hebben uitgesproken.

Het blad schrijft dan:

-- Wij hebben vandaag het genoegen gehad een vergadering van den gemeenteraad van Schalkwijk te mogen bijwonen. Vermoedelijk is de raadszitting daar heden voor het eerst door een verslaggever medege maakt; en wij kunnen niet anders zeggen dan dat het de moeite dubbel en dwars heeft beloond. Men zal wel eens hebben gehoord van de beroemd geworden zittingen van den Sittardschen Gemeenteraad; die vergaderingen, waarvan in de bladen doorgaans een uitvoerig overzicht verschijnt vanwege de ongehoorde debatten die daar tusschen de leden plegen te worden gevoerd, die vergaderingen, waarvan dus iedere krantelezer wel eens iets heeft vernomen of gelezen, -- ze zijn heilig, vergeleken met wat wij vandaag in den Raad van Schalkwijk hebben beleefd. Het is ons gebleken dat de naam "Klein Turkije" waarmede sommigen het land van Schalkwijk betitelen, niet ten onrechte wordt gedragen. Wij hadden horen verluiden dat het vandaag in den raad dezer gemeente wel eens ongegeneerd zou kunnen toegaan en spoorden er daarom

vanmorgen naar toe; de leden, 7 in getal, hadden op de pers blijkbaar niet gerekend, want onze komst bracht eenige verwondering teweeg bij het achtbare college.

De burgemeester, de heer Kleinschmidt, was juist bezig voorlezing te doen van een missive van Gedeputeerde Staten waarin aan den Raad werd kennis gegeven dat de begroting voor 1909 niet kon worden goedgekeurd, omdat de verhoogingen voor onderwijzers niet onder de uitgaven voor het onderwijs waren opgenomen; de Raad had, ondanks de voorschriften omtrent het wettelijk minimum en de bepalingen van de jongste wetswijziging, meer bekend onder de t(itel) " wet van Rink", de tractementsvermeerderingen voor het personeel der lagere school met souvereine minachting geweigerd en gedecreteerd dat die volstrekt niet noodzakelijk waren. Volgde mitsdien een weigering van Gedeputeerden om die begroting goed te keuren. Daar begon de zitting mee, een niets beduidend prelude van wat er na dien nog moest komen.

Aan de orde kwam het onderzoek naar de geloofsbrieven van het nieuw gekozen Schalkwijksche raadslid Vernooijen. De burgemeester verzocht aan een door drie leden gevormde commissie zich met dat onderzoek te willen bezighouden, hetzij in de raadszaal, als we daar in Schalkwijk van mogen spreken, hetzij in een aangrenzend vertrek. Maar daar hadden de heren geen trek in. En hiermede begon de pret. Eenige raadsleden waren van oordeel dat de plaats gehad hebbende verkiezing voor een lid van den raad ongeldig moest worden verklaard, omdat de ambtenaar ter secretarie aan kiezers die ter stembus opkwamen, in den gang van het gemeentehuis had gezegd: "Je moet je stem uitbrengen op Vernooijen". Men meende dat dit bezwaar tegen de geldigheid der verkiezing niet was ter kennis gebracht van Gedeputeerden, anders hadden die nooit de stemming kunnen goedkeuren. De burgemeester ontkende pertinent, dat de secretarie-ambtenaar zich aan het hem ten laste gelegde had schuldig gemaakt. De Raad had bovendien deze quaestie niet te verbinden aan de goedkeuring der geloofsbrieven; want tusschen beide zaken bestond niet het minste verband. Het was trouwens hoogst zonderling, dat de Raad met deze verwijten kwam aandragen. Wat toch is er gebeurd? De fortwachter kwam op het gemeentehuis om te stemmen en gekscherender wijze aan den bewusten ambtenaar: "Nou, zeg, op wien moet ik stemmen?" De ambtenaar

antwoordde daarop: "Als je dat aan mij vraagt, zeg ik: Stem maar op Vernooijen".

Iets anders is er niet voorgevallen. Maar als de Raad daar nu zoo'n bombarie over maakt, wat zegt hij dan wel van het feit, dat een andere gemeente-ambtenaar, het hoofd der school, advertenties in de bladen zet om den kiezers een anderen candidaat aan te bevelen? En wat zegt de Raad dan wel van het feit, dat een der leden van het stembureau, ook lid van den Raad, den kiezers die stemmen komen, met een potlood den candidaat aanwijst, waarop zij hun stem hebben uit te brengen. Als dit alles de goedkeuring van den Raad wegdraagt, dan mist hij het recht om een aanmerking te maken op een ambtenaar, die niets anders doet dan met een der ingezetenen over de verkiezing te praten. Dat is het burgerschapsrecht van dien man. Ik heb dit geval nooit ernstig opgenomen, maar nu er zoo'n spektakel over wordt gemaakt, zullen we er nader op ingaan.

Een raadslid: "Allemaal smoesjes van jou, voorzitter, jij hebt hier de boel in de war gestuurd, en nu tracht je met een lollig praatje het weer te redden, neen man, we weten te goed wat er gebeurd is, het doet er allemaal niets toe, wat je hier kletst."

De burgemeester blijft onverstoorbaar kalm en trekt aan het schelkoord. Verschijnt de gemeenteveldwachter.

De burgemeester: "Heb je gehoord dat van Swets (de bewuste secretarie-ambtenaar) op den dag der verkiezing in de gang heeft geroepen, (op) wie de kiezers moesten stemmen?"

De veldwachter: "Niets niemendal gehoord, mijnheer de burgemeester."

De burgemeester tot den Raad: "Hebben jullie 't gehoord?" Er schreeuwen drie of vier raadsleden door elkaar, om te beweren dat ze maling hebben aan den veldwachter.

Een roept er: "Maar wat zeg je me **nou**? Ik kan godorie bewijzen dat van Swets de menschen de trap heeft opgeleid naar de secretarie. Neen man, ik heb getuigen en wat jij hier nu wil beweren is larie. **Niks méér.**"

Een ander: "Wij laten ons **zoo** maar niet in de loeren leggen. 't Is gewoonweg een schande wat hier is gebeurd."

De burgemeester (altoos even bedaard en kalm): "Dat zijn allemaal zaken die buiten de eigenlijke quaestie om gaan."

De beschuldiging luidt: dat van Swets de menschen in de gang heeft toegeroepen op wie ze moesten stemmen. Dat nu is onwaar gebleken. Als er nog andere dingen waren gebeurd, dan had men dat aan mij moeten zeggen, dan had ik het kunnen onderzoeken. Het raadslid Miltenburg, wien ik om nadere inlichtingen vroeg, antwoordde mij op hoogst onbeschoften toon: "Dat gaat je geen bliksem aan." Ik begrijp zeer goed dat men mij in deze vergadring door een verrassing in moeilijkheden heeft willen brengen, en daarom zo geheimzinnig was. Maar dan heeft men aan mij toch den verkeerde."

De veldwachter: "En ik zeg, dat ik er een eed op wil doen, niets gehoord te hebben hier in den gang. Ik ben er den heelen dag geweest en ik had 't dus moeten hooren."

Een stem: "Hoe is het Gods mogelijk, dat te zeggen! 't Is verdomme toch **gehoord!**"

Een raadslid: "En ik zeg dan maar, dat het gewoonweg een schande is. De burgemeester heeft door z'n praatjes de heele gemeente in oproer gebracht. Ik zeg **nog** eens, alsdat het een groote, een héél groote schande is voor Schalkwijk. Iedereen praat erover."

Een ander lid (tevens wethouder): "We zijn nou toch aan de gang en dan moet ik jou, burgemeester, eens vierkant in 't gezicht zeggen, dat jij allervuilste praatjes rondstrooit. Je vertelt me daar aan de menschen op den dijk, dat ik geldelijke voordeeltjes heb van de gemeente. 't Is God geklaagd. Bedoel je daarmee de f 5.000,— die ik uit de gemeentekas heb geleend, met één dag opzeggens? God beter 't -- man, daar heb ik nog niet zóóveel aan verdiend. En wou jij me dan zeggen dat ik er voordeeltjes aan heb gehaald? Hoe krijg je het in je hoofd. 't Is de gemeenste lastertaal die er ooit is gehoord. God zal je bewaren, ik zou met geld van de gemeente me hebben verrijkt! Met geld dat je leent met één dag opzeggens is om de bliksem niets te verdienen. Wil ik jou eens wat zeggen, burgemeester? Je moest je schamen die dingen uit te strooien. (De spreker windt zich al meer en meer op). En dat voor een man als de voorzitter! Bah, hoor je het, bah! 'k Heb er godorie nog geld op toe moeten geven! En dan weten zelfs de schooljongens je te vertellen, dat je met geld uit de gemeentekas winst maakt.

Dat ik er 6 % mee verdien en aan de gemeente maar 3 (%) betaal! Geen rooie cent heb ik er mee verdiend. Dat doe je nou nog in het voordeel van de gemeente en dan wil zoo'n burgemeester vuile praat er van rondstrooien. Je kunt je centen terug krijgen, hoor man. Onthoudt het, 31 December kom ik met het geld en geef jij me de stukken terug. Afgelopen. Ik verdom het, om langer dat geld onder me te houden. Wat een vuile lastertaal is me dat. En dat van de voorzitter!"

De burgemeester (de bedaardheid zelf): Trekt weer aan het schelkoord. Verschijnt van Swets, de ambtenaar van de secretarie. De man trilt van woede, zoodat het hekje dat de groene tafel en tribune scheidt, heen en weder schudt.

Van Swets antwoordt op de desbetreffende vraag des voorzitters, niets tegen de kiezers op den stemdag te hebben gezegd. Dan opeens buldert de man tegen de Raad: " 't Is een schandaal, wat hier door Vulto (de wethouder) is gedaan. Hij heeft me verweten dat ik secretariegeheimen verklap. Dat was nog niet genoeg. Toen moest mijn godsdienstig leven er worden bijgehaald, dat heeft men uitgeplozen, maar omdat er niets op me was te zeggen, heeft men z'n toevlucht genomen tot allerlei gemeene laagheden. Ik tart den heelen Raad één ding op te noemen dat me kan worden verweten."

Een der raadsleden: " 'k Heb met die praatjes geen bliksem te maken. We kennen jou, zeg, neen, maar"

Van Swets: "En ik ken jou en jullie allemaal."

Wethouder Vulto: "En jou kent heel Schalkwijk."

En weer een ander: "Ga nou gauw heen, we weten immers allemaal wie je bent."

Veldwachter en Van Swets gaan heen.

Een raadslid: "Wat hebben we nou toch aan zulke praatjes? We hebben immers getuigen!"

Een ander: "Die is goed zeg, de veldwachter zegt niks gehoord te hebben, maar van Swets zal in den gang niet zoo hebben geschreeuwd als hij hier deed."

Aan den anderen kant: "Neen, daar zullen ze plezier van hebben, we komen met getuigen, hoor. En wat heb je dan te zeggen, burgemeester?"

Een buurman: "O zoo, burgemeester; dat gedonder in de gemeente moet nu maar eens ophouden."

Een ander: "Ja zeker, 't is gewoonweg een schande, méér dan een schande."

De burgemeester: "Wat willen nu de heren. De geloofsbrieven goed- of afkeuren? Ze hebben het maar voor het zeggen."

Geroep: "Laten we ze afkeuren. Dan kunnen we de zaak eens op z'n kop zetten."

Een ander: " 't Is je een geschiedenis. Gedeputeerden hebben van den rommel natuurlijk niets geweten."

Een der leden: "Weet je wat, voorzitter, schrijf jij maar aan Gedeputeerden dat we 't **niet** doen. Dan ken je er meteen bijzetten en **waarom** niet."

De voorzitter: "Wanneer de Raad de geloofsbrieven niet goedkeurt, komt de zaak van zelf bij Gedeputeerden."

Een stem: "Ik hou me aan die Gedeputeerden. Wat **die** willen, wil ik óók."

De voorzitter: "Als de heren dan nu maar stemmen willen."

Verschillende leden roepen: "Ik ben er vlak tegen."

Anderen: "Nooit goedkeuren, kan je begrijpen."

De voorzitter: "Dan mag ik dus wel zeggen dat bij acclamatie besloten is de notulen **niet** goed te keuren?"

Een der leden (tot zijn collega): "Nou, wat jij dan?"

De aangesprokene: " 't Is mij om het even."

De eerste: "Nee, waarachtig niet, je zult **ja** zeggen of **neen**."

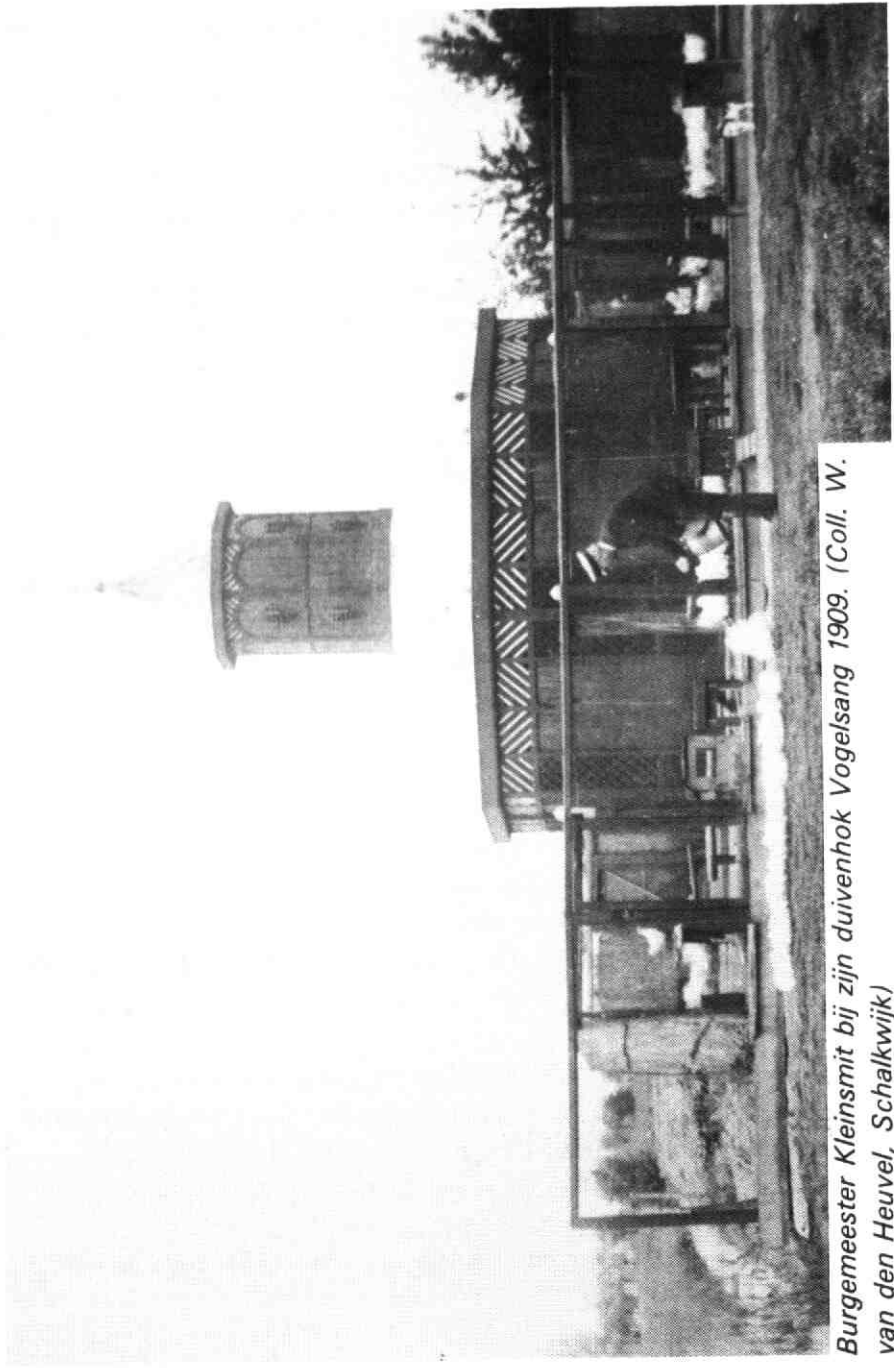
De tweede: "Nou, als ik dan **toch** wat zeggen moet, laat me dan maar zeggen: keur ze goed."

Er wordt derhalve met op 1 na algemene stemmen besloten de geloofsbrieven **niet** goed te keuren.

De voorzitter: "De heeren moeten dan zelf maar weten wat er van komt."

Een der leden: "Wat er van komt? Toch al licht wat beters dan **jij** wil."

Een ander: "Niks geen smoesjes hoor, 't is patent dat de boel niet is goedgekeurd. Nou nog mooier: **wat er van komt ...**"

Burgemeester Kleinsmit bij zijn duivenhok Vogelsang 1909. (Coll. W. van den Heuvel, Schalkwijk)

Z'n buurman: "Wees nou maar stil, je zult eens zien wat er gebeurd."

Een raadslid: "Zie zoo, nou hebben we nog iets anders. Daar zullen we 't ook eens effentjes over hebben. Met welk recht mag Van Swets aan vreemden vertellen, welke raadsleden er moeten aftreden? Daar moet ik nou eens een regelrecht antwoord op hebben. Want dat het 'ie gedaan, neen, **beslist** gedaan."

De burgemeester: "Maar man, dat is immers publiek?"

De vrager: "Wat publiek? **Hoe** publiek?"

De burgemeester: "Dat kan je lezen in de eerste de beste almanak."

De vrager: "Is dat waar?"

De burgemeester: "Als je 't wilt lezen, zal ik de Utrechtsche almanak even laten komen."

De vrager: "Neen, dat is 't goed. Dan heb ik niks gezegd. Laat maar."

Een ander raadslid: "En **toch** is het geweest om ons te donderen."

De burgemeester glimlacht even.

Een der leden: "Ja, lach maar. Maar 't zal uit zijn met die schande voor Schalkwijk. 't Is je godôme een boel hier in de gemeente."

Wethouder Vulto: "Maar om nog eens even terug te komen op dat geld, burgemeester, ik herhaal het, ik verdom het, om het langer te hebben. Je krijgt het terug hoor, wat **denk** je wel met die lasterpraat? Ik heb jou goddank niet noodig hoor, en nog veel minder dat geld van de gemeente, waar ik geen bliksem mee heb verdiend. Die praatjes van jou aangaande mij, zijn nog gemeener dan de valschte duvel. Alles, **alles** krijg je 31 December terug. Onthoudt den dag maar. Maar ik zal 't er niet bij laten zitten"

Een ander: "Om den donder niet, er zijn nog rechters."

De voorzitter: "Dan constateer ik dus dat het geld 31 December weer disponibel komt. Hoe willen de heeren het dan beleggen?"

Een stem: "Als 't maar veilig gebeurt."

Een ander: "En als er maar borgen zijn."

De voorzitter: "Dan zou ik willen voorstellen het te beleggen bij de Nutsspaarbank te Utrecht."

Een raadslid: "Dat zou je wel willen. En wie zijn dan de borgen?"

De voorzitter: "Dat is een heel soliede bank."

Een der leden: "Soliede? Soliede? Geen **enkele** bank is soliede. Aan alle kanten om je heen springen ze, in Amsterdam heb ik gehoord, dan weer in Arnhem, ook al in Eindhoven. 'k Mo(et) er niks niemendal van hebben. **Borgen** -- en ander niet."

Wethouder Vulto: "Maar nog eens wat anders. Dat huurcontract van je huis, burgemeester, hoe zit **dat** nu? Ik hoor je hebt 't voor 6 jaar gehuurd met een jaar opzeggens. Maar ik heb nooit iets van de verlenging van dien huur gehoord. Vertel me eens, hoe gaat dat nu?"

De burgemeester trekt aan het schellekoord. Verschijnt Van Swets. Krijgt de opdracht huurcontract van de secretarie te halen. Wordt bezorgd. Burgemeester leest voor dat zijn huis voor een termijn van 15 jaar is gehuurd, met conditie van opzegging van 1 jaar.

Wethouder Vulto: "Wat zeg je me daar? 15 jaar? Onmogelijk. Dat moet 6 wezen. Wanneer is dat contract geschreven?"

De burgemeester: "Tien jaar geleden."

Wethouder Vulto: "Door wie is 't geteekend?"

De burgemeester: "Ook door den wethouder Vulto."

Wethouder Vulto: "Dan heb je er zeker nadien in veranderd."

De burgemeester (doodsbedwaard): "Pardon, dat is nooit gebeurd."

Een der leden: "Ik blijf maar zeggen, alsdat het een schande is, méér dan een schande, alles wat er in de gemeente onder jouw burgemeesterschap is gebeurd."

Een buurman: " 'k Zou m'n ontslag maar vragen, burgemeester, als ik jou was."

Een ander: "Dat zou 'k zeker maar doen."

Een stem: " 't Is het beste dat zo iemand maar z'n biezen pakt."

Wethouder Vulto: "Heengaan is het beste, iemand die **zulke** praatjes rondstrooit"

Een ander: "Zeker, dat is een schande voor Schalkwijk."

Wethouder Vulto: "Maar om op het geld terug te komen, hoe moet dat nu voortaan belegd worden?"

Een der leden: "Donders jammer, 't was nou net zo goed belegen."

Een ander: "Houdt het maar, Vulto."

Wethouder Vulto: "Ik had een goede gedachte, hoe met het geld te doen. Als we 't nou eens neen, 'k ben ook eigenlijk bedonderd, dat ik er me nog mee bemoei, 'k wil er ook eigenlijk geen bliksem meer mee te maken hebben. Allah, weg met dat geld. 'k Zeg **niks** meer. Als je **goed** wil doen, krijg je nog lasterpraat van den voorzitter. 'k Wil er geen mieter meer van hooren. Uit er mee. Voor **goed**."

Een buurman: "Maar hoe dan? Er is zoo weinig veilig tegenwoordig."

Een der leden: "Vulto, laat 't maar bij jou."

Wethouder Vulto: "Nou, goed dan. Ik zal 't weer houden. Maar dan alleen op voorwaarde: met een half jaar opzeggens van weerskanten."

De burgemeester: "Heeft nog een der leden iets voor deze vergadering?"

Een lid: "Ja, waar we het straks al even over hebben gehad. Over dat salaris van Van Swets. Dat moet maar ingehouden worden. Wat een gekheid om zoo'n ambtenaar langer in dienst te hebben."

Een ander: "Ja, dat vind ik óók, dat salaris moeten we maar inhouden."

Een buurman: "Laten we 't maar laten loopen. Als hij beterschap beloofd, kan hij blijven, laten we 't nog eens aanzien."

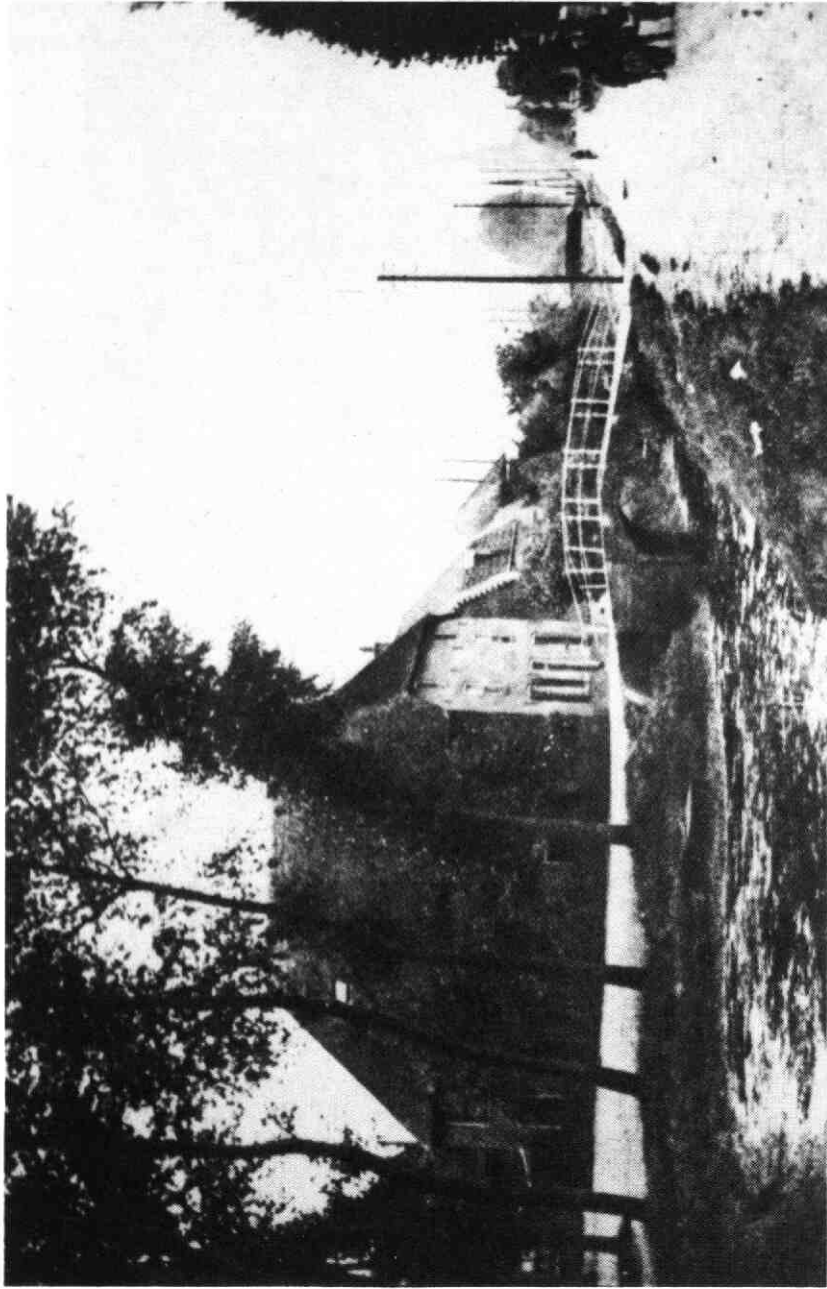
Aldus besloten. De vergadering is afgelopen. Burgemeester gaat heen: "Goedendag heeren."

Men ziet -- Schalkwijk gaat de roem van Sittard overtreffen."

- - - - -

(Gecollationeerd met het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, jrg. 112, Vrijdag 11 December, blz. 2.)

Ingezonden door mevrouw G. de Nie.

Brink 2-4. Schalkwijk anno 1927; voorheen café "de Gouden Leeuw", waarin de gemeenteraad placht te vergaderen. (Coll. W. van den Heuvel, Schalkwijk).

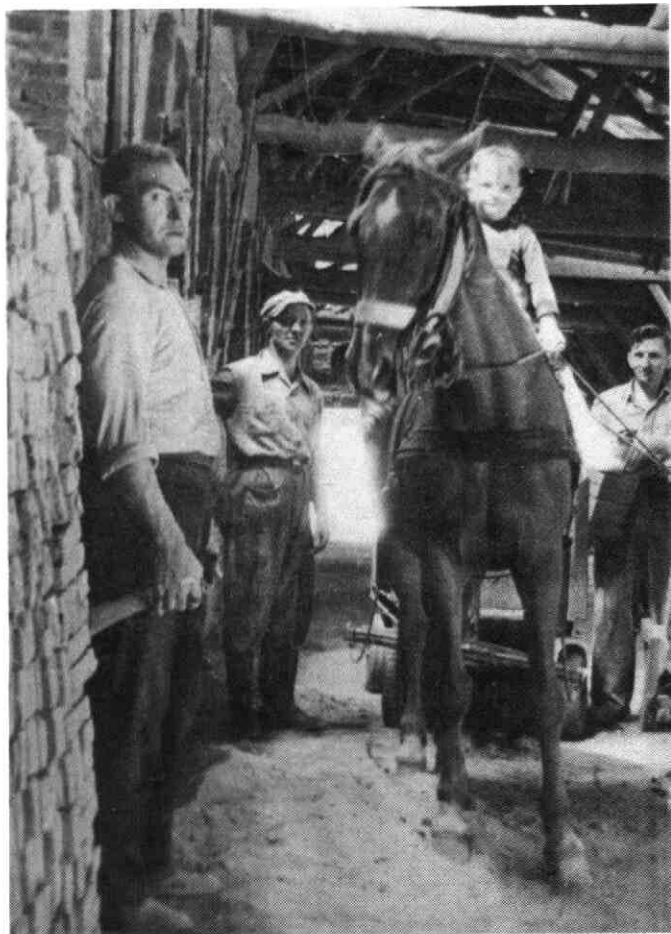

Brink 2-4. Schalkwijk anno 1965 (Coll. W. van den Heuvel, Schalkwijk).

Verslag van een kadastraal- en historisch onderzoek naar pan- en steenovens in het Kromme Rijngebied.

De eerste steenovens en hun benamingen

De vroegste ovens waren de niet bemuurde **veld-** of **bultovens**. Hollestelle (1) noemt deze **loegen-, wind-,** of **lozeovens**.

Paardenkracht in de steenoven. Foto tussen 1930 en 1940 genomen bij steenoven van Arkel.

Men stapelde zo'n veldoven eenvoudig op uit groene, d.w.z. ongebakken, stenen met daarin uitsparingen voor de stook- en rookkanalen. Dit type oven is geheel aan de wind blootgesteld.

De warmteuitstraling is erg groot en er ontstaan veel onbruikbare stenen. Daar er echter bij grotere ovens een kleiner verlies is neemt men de veldoven nooit kleiner dan 100.000 stenen.

Men kiest voor het opzetten van de oven een droge plaats, liefst wat hoog gelegen, wat de afwatering ten gunste komt. Om aan de oven een vaste stand te geven wordt het terrein naar binnen toe enigszins hol bewerkt. De opbouw vindt bij voorkeur plaats op een laag stenen van een vroeger baksel.

Al in de middeleeuwen maakte men vaak "bemuurde" ovens. Deze waren meestal rechthoekig met in één der lange zijden onderin een rij stookgaten of monden. In een latere periode maakte men stookgaten in twee tegenover elkaar liggende zijden. In een van de korte zijde was een grote opening voor het vullen en legen van de oven. Tijdens het bakken werd deze opening tijdelijk gedicht. In het begin der zeventiger jaren werd in 't Goy de grondslag van een dergelijke oven aangetroffen met het formaat 4,65 x 9,91 meter (2).

De ringoven

De ringoven is in de 2-de helft van de 19-de eeuw in Duitsland ontwikkeld uit de veldoven door Friedrich Hoffman, die in 1858 op zijn ontwerp patent verwierf. Zijn uitgangspunt was het ten nutte aanwenden van de grote hoeveelheid warmte, die bij het bestaande systeem van de veldoven door afkoeling verloren ging. Zijn bedoeling was derhalve om de warmte van de gebakken stenen over te brengen naar de ongebakken stenen en dan steeds verder, zodat er een continu proces zou ontstaan. Dit leidde dus tot een cirkelvormig proces. Uit overwegingen van doelmatigheid veranderde de beschikbare ruimte in een ovaalvormig gemetselde tunnel (3). Pas omstreeks 1900 zouden de ringovens in ons land een grote vlucht nemen. In 1948 waren er 182 ringovens, 77 vlamovens, 33 veldovens en 15 andere ovens in Nederland.

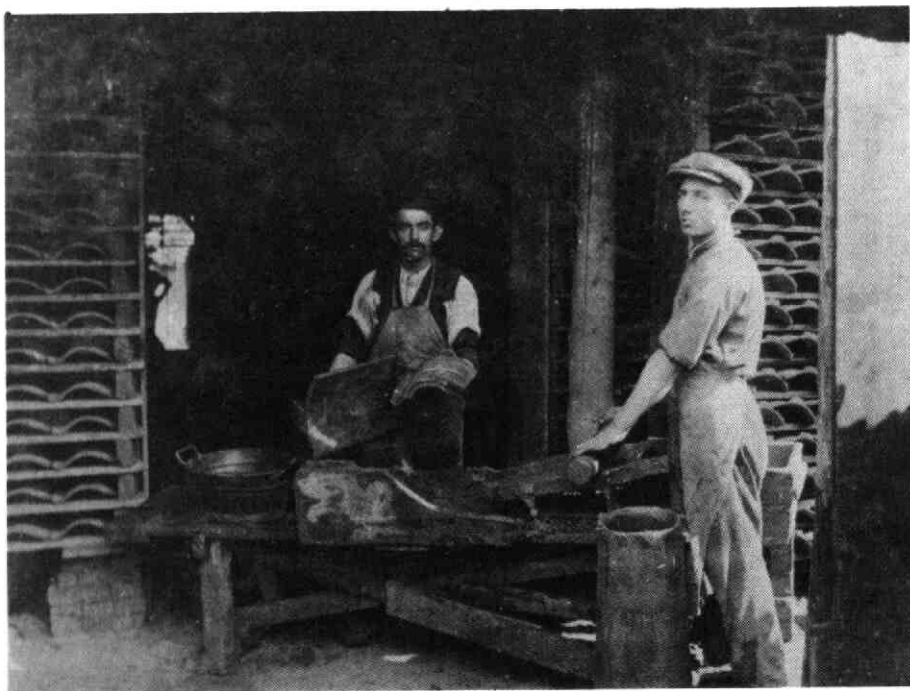
De vlamoven of de overslaande vlamoven

De overslaande vlamoven bestaat uit een complex van aaneengesloten afzonderlijke kamers en verschilt in principe in één opzicht met de ringoven en wel hierin, dat de steenkool en thans de olie in iedere kamer afzonderlijk een vuurhaard veroorzaakt.

Deze vuurhaard bevindt zich aan de lange zijde van de kamer. De brandstof komt niet in aanraking met de steen. De oven bestaat uit twee rijen naast elkaar gebouwde en door muren gescheiden kamers, die elk 10.000 tot 35.000 stenen kunnen bevatten. Het proces is continu.

De vlamoven kwam rond 1900 in gebruik. Een paar fraaie exemplaren van vlamovens zijn nog te zien bij de stuw bij Hagestein, n.l. de Ossenwaard, en bij Wijk bij Duurstede bijvoorbeeld De Roodvoet.

Het vormen en bakken

Het met de hand vormen van de pannen. Foto tussen 1930 en 1940 genomen bij steenoven van Arkel.

De steenbakkers verwerkten de klei zoals deze ter plaatse werd gevonden en mengden er geen andere grondstoffen door. De gebakken stenen werden verdeeld in kleurige, miskleurige, harde en zachte.

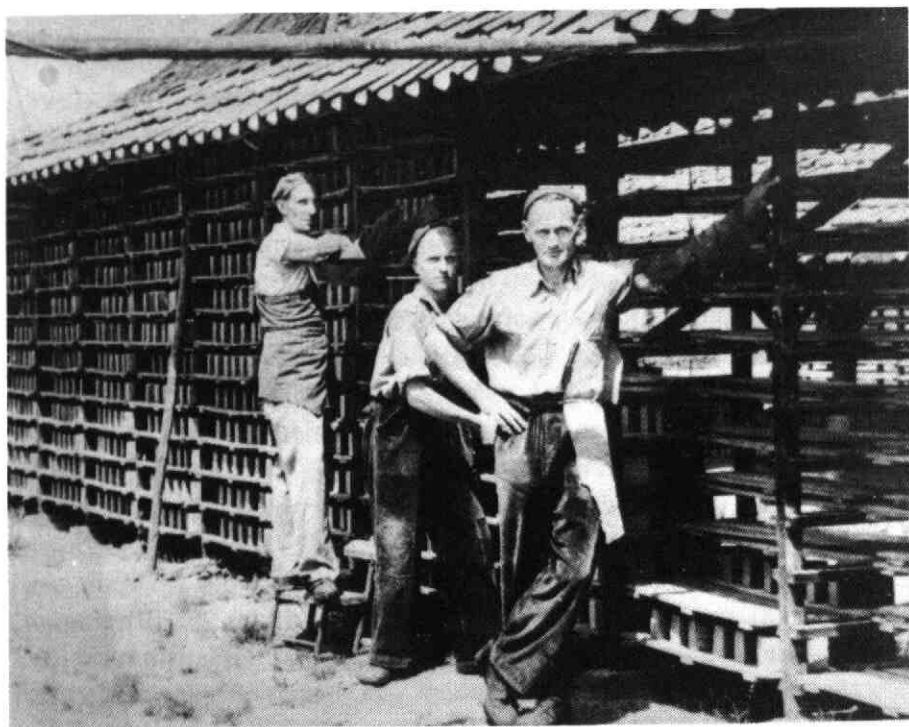
De klei werd in het najaar ontgraven en bleef gedurende de winter ingekuuld liggen om uit te vriezen. Dan liet men er water doortrekken totdat de klei de vereiste vochtigheid had om vervolgens met schoppen of blote voeten gekneet te worden. Aldus bereid werd telkens een bal klei door de vorm in de vorm geslagen, waarna hij het overtollige afstreek met een strijkhout of met een zgn. plaam. (Een plaam is een werktuig bestaande uit een in een boog gespannen ijzerdraad). De vorm bestond uit een houten raam zonder bodem. Om te beletten, dat de steen aan de vorm kleefde, werd die met fijn zand bestrooid of nat gemaakt. De gevormde stenen werden door een of meer helpers, de zgn. afdragers, op een droogplaats plat neergelegd. Zodra ze de nodige stevigheid bezaten werden ze op hun kant gezet, wat genoemd werd het "rechten" of "snijden". Na enige tijd werden ze op hagen of onder drooghutten opgestapeld, wat "opzetten" genoemd werd. Het "afdragen", "opsnijden" en "opzetten" was meestal het werk van vrouwen en kinderen. Door rietmatten beschermden men de gevormde stenen zo goed als dat ging tegen de regen. Wanneer de stenen winddroog waren werden ze met kruiwagens over kruiplanken naar de oven gebracht om daarin opgestapeld en gebakken te worden. Hierin kwam later enige verbetering via mechanisatie; lorries en locomotiefjes deden het zware werk.

Het is niet geheel duidelijk wat voor een soort steenovens bij de dorpen Houten en Werkhoven stonden. Die te Werkhoven was zeker geen ringoven daar in 1878 vermeld wordt: "eene steen- en pannenfabriek bestaande uit twee open steenovens" - m.a.w. twee bemuurde veldovens - "ieder met tien monden en annex turfloodsen, haaghuizen, gebouw met stoommachine van 4 PK en een grote ijzeren steenvormmachine met 2 persen." (4)

In het navolgende zullen de steenovens "De Koppel" te Houten en "De Leemkolk" te Werkhoven behandeld worden.

De steenfabriek "De Koppel" te Houten (5)

Als op zaterdag 28 november 1896 in het veilinglokaal Achter St. Pieter te Utrecht grondbezit gelegen te Houten van jonkheer B.R.J.A.M. Bosch van Drakenstein door notaris H.T.W. Dubois geveild wordt, dan zijn daar drie personen aanwezig die graag als koper in aanmerking wensen te komen. De drie gegadigden zijn Enoch van Arkel namens de firma Gebr. van Arkel (6), Guillaume van der Broeke, grootgrondbezitter en eigenaar van de steenbakkerij "Rijnhoven" aan de Vaartse Rijn, gelegen daar waar nu de sporthal staat aan de Jutphaseweg tegenover "Zato".

Het drogen van de ongebakken steen in de haaghutten. Foto tussen 1930 en 1940 genomen bij steenoven van Arkel

Tenslotte is dhr. Temminck aanwezig uit naam van Thomas de Rijk, grootgronbezitter en tevens bouwkundige. De laatste kreeg bij de veiling toegewezen het perceel bekend onder Houten, Oud-Wulven, sectie D. nr. 385 (7). Het kost Thomas de Rijk *f* 23.000,— en is groot 12 hectaren, 16 aren en 70 centiaren.

De in Houten aanwezige klei was van uitstekende kwaliteit en dus zeer geschikt voor het bakken van steen en dakpannen. In tegenstelling tot de twee andere gegadigden had de Rijk nog geen steenoven, hoewel hij reeds lang ideeën in deze richting had. Reeds spoedig na het gereedkomen van de nieuwe steenoven op 22 oktober 1897 trok de Rijk een vennoot aan in de persoon van S.J.H. Trooster, architect te Zwolle. Samen richtten zij de vennootschap "De Rijk en Trooster" op en hielden kantoor aan de Tolsteegsingel te Utrecht.

Uit de door notaris H. Fr. Dubois opgemaakte akte komen we te weten, dat de vennootschap geldt voor het gemeenschappelijk op rekening fabriceren van metselstenen, dakpannen en plavuizen. De Rijk brengt zijn eerder genoemde perceel in.

In 1905 komt er een einde aan de vennootschap doordat T. de Rijk, oud geworden, zich terugtrekt uit het zakenleven. Vijf jaar later sterft dhr. Trooster. Er komt een boedelverdeling op 26 november 1910 tot stand ten overstaan van notaris Swane. De te verdelen goederen bestaan uit de steenfabriek "De Koppel", machinegebouwen, kantoorgebouwen, een huis met schuur - het zgn. bazenhuis -, en acht arbeiderswoningen, alles gelegen in de gemeente Houten onder Oud-Wulven met een gezamenlijke waarde van *f* 30.900,—. Op 28 oktober 1911 wordt de steenfabriek met bijbehorende goederen verkocht aan Cornelis Jan Kalis, aannemer te 's-Gravenhage. Met de bij het ondertekenen der koopakte aanwezige C. Versteeg en J.G. Schneijder zal Kalis een vennootschap oprichten op 1 december 1911 onder de firmanaam "Steenfabriek De Koppel voor Trooster" gevestigd te Hardinxveld (8). Versteeg naam hierbij het beheer op zich. De vennootschap werd gekrediteerd voor *f* 30.000,— waarvan Versteeg *f* 20.000,— en Schneijder *f* 10.000,— inbracht (9).

Op 9 juni 1917 verkopen de vennoten onder het wakende oog van notaris A.M. Imminck te Houten de voormalige steenoven en turfloods, paardenstal en arbeiderswoningen aan de veehouder A. Hoogendoorn te Houten. Het slopen van de steenoven geschiedde het jaar daarop. Wel bleven nog lang de acht arbeiderswoningen staan langs het Houtensepad, maar ook zij moesten verdwijnen voor de snelweg Rotterdam/Arnhem, welke geheel het voormalige steenovencomplex heeft toegedekt.

Pan- en steenoven "De Leemkolk" te Werkhoven

Op 5 oktober 1865 kocht de toenmalige burgemeester van Werkhoven, C.H. Ruygrok, een stuk land voor *f* 2.000,—. Later, in 1872, kwam hij in het bezit van een stuk bouwland voor *f* 10.000,— om daarop een steenfabriek annex pannenfabriek op te richten. Op 20 januari 1875 werd hij opnieuw eigenaar van een stuk bouwland voor *f* 17.000,— en wordt dan "steenfabrikant" genoemd; zijn steenfabriek is dan kennelijk al in volle gang. Het zit Ruygrok echter niet mee, want hij wordt in 1877 failliet verklaard (10).

Op 20 maart 1878 maakt notaris E.P. Temminck melding van de verkoop van onroerende goederen op verzoek der schuldeisers. Deze goederen bestaan dan uit een pannenfabriek en een steenfabriek annex turfloodsen, haaghuizen, een gebouw met een stoommachine van 4 PK, een grote ijzeren steenvormmachine met twee persen, twee pannenovens, een stenen loods, twee maalvloeren en drie droogloodsen. Tenslotte is er nog een opzichterswoning geschikt tot het houden van kantoor (11). Daarnaast zijn er nog een huis met tuin en een steenoven (12) en een perceel grond, thans ingericht tot steenplaats (13).

Op 27 maart 1879 koopt F.A. Bonté, woonachtig te Wijk bij Duurstede en eigenaar van een steenfabriek te Maurik, een stuk bouwland gelegen te Werkhoven (14) van J. Damen te Cothen. Als laatst genoemde in 1881 wederom een stuk bouwland verkoopt dan wordt het perceel aangeduid als liggende "aan de provinciale zandweg strekkende van de uitweg aan de steenoven".

Hieruit kunnen we konkluderen dat ook in Werkhoven sectie C een steenoven is gebouwd, terwijl Ruygrok zoals we gezien hebben reeds in sectie B een steenoven had staan.

Bonté had een kompagnon gevonden in de aannemer J.J. Bekker, die aanvankelijk woonachtig was te Amsterdam en later te Lent. Het kompagjonschap liep af toen F.A. Bonté overleed op 27 december 1887 te Wijk bij Duurstede. Zijn zoon nam vervolgens de zorg op zich van de firma. Uit de akte van scheiding wordt vermeld, dat de firma Bonté en Bekker de steenfabriek "De Leemkolk" aangekocht had van C.H. Ruygrok. Tevens wordt er melding gemaakt van het feit, dat de firma eigenaar is van de steenfabriek Roodvoet te Wijk bij Duurstede.

Op 29 december 1896 verkopen de zoon van F.A. Bonté en J.J. Bekker de steenfabriek "De Leemkolk" aan L. Ploeg, steenfabrikant wonende te Arnhem (15). Het geheel bestaat uit diverse gebouwen, vormvelden etc. (16). Als L. Ploeg komt te overlijden op 18 november 1922 komt er ook een einde aan de plaatselijke steenindustrie. Mede door het opraken van de klei is er geen opvolger meer, die het aandurft om voor de hoge onkosten i.v.m. het vervoer op dte draaien als de klei van elders dient te komen.

De Steenovenweg te Werkhoven

In 1978 hebben B. en W. van Bunnik besloten om de herinnering aan de genoemde industrie te bewaren door een stuk weg tussen de Jachtrustlaan en de Leemkolk de naam "Steenovenweg" te geven. De daar nog bewaard gebleven restanten van het ovencomplex werden mij getoond door de familie Vernooij en dhr. van de Valk waarvoor mijn hartelijke dank.

L.H. Landzaat.

Noten

1. J. Hollestelle, De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560, Arnhem 1976, p. 29
2. L.M.J. de Keyzer, Middeleeuwse steenoven in 't Goy, in Spiegel Historiae, VIII (jan. 1973), p. 45
3. G.B. Jansen, Industrialisatie en arbeidskrachten in de gemeenten Herwen en Aerdt in de 19-de eeuw, Zevenaar 1977
4. Akte gepasseerd voor notaris E.P. Temminck te Utrecht 20-03-1878
5. Kadastraal bekend gemeente Houten, Oud-Wulven, sectie D. nr. 467
6. Dhr. Enoch van Arkel was meesterknecht op de steenplaats "Rijn-en Veldzigt" en op de pannebakkerij "de Heul", beide aan de Vaartserijn nabij Utrecht (Advertentie in Utr. Prov. en Sted. Dagblad van 17-02-1868)
7. Dit nummer zou later gewijzigd worden in 467
8. Kadaster Utrecht, Register van de koop en verkopen der percelen en eigendommen, deel 454, nr. 91
9. Idem deel 501, nr. 30
10. Bij vonnis der Arr.-Rechtbank te Utrecht d.d. 19-11-1877
11. Zie noot 4
12. Kadastraal bekend gemeente Werkhoven, sectie B, nr. 289 en 290
13. Idem nr. 286
14. Idem sectie C, nr. 315
15. Kadaster Utrecht, Register van overschrijving, deel 334, nr. 22
16. Kadastraal bekend gemeente Werkhoven, sectie B, nr. 292 t/m 302 en sectie C, nr. 358 t/m 382